

ULOGA DRŽAVE U PRIVREDI

Državni intervencionizam u smislu mešanja države u postojeće ekonomske odnose pojava je više nego karakteristična u čitavom svetu dvadesetih i tridesetih godina ovog veka. Država se neposredno mešala u odnose radnika i poslodavaca (socijalno-ekonomske odredbe, tarifne intervencije, režim zapošljavanja i tehničke zaštite pri radu, itd.), regulisala cene (slobodne ili normirane cene, potpomaganje kartelnih monopola, i dr.), osnivala državna preduzeća u klasičnoj ili akcionarskoj formi, uticala na saobraćajnu politiku, određivala lokaciju preduzeća i rudnika, itd. Celu jednu oblast koja je u 19. veku pripadala privatnoj inicijativi, s tim što se država pojavljivala u ulozi „noćnog čuvara“ (Lasal), sada je popunjavala država. Porast ovih regulativno-dirigovanih mera naročito je uzeo maha posle ekonomskog sloma 1929. godine. Politika Ruzveltovog „nju dila“ (New Deal, s javnim radovima i njihovim simbolom isušenom dolinom Tenesi) sama za sebe je govorila o novom putu razvitka najveće kapitalističke sile savremenog sveta i visokom stepenu državnog intervencionizma koji je osvajao u koliko do juče klasičnoj zemlji ekonomskog liberalizma. Država je u uslovima krize sistema bila prinuđena da uzme na sebe vrlo važne ekonomske i druge funkcije. Pojave podržavljanja u Kraljevini Jugoslaviji prvenstveno su zahvatale privredu, ali od državne intervencije nisu bile oslobođene ni druge oblasti, naročito fizička kultura. Etatizam kapitalističke države nije, međutim, ukidao privatnu svojinu već je ovu samo fragmentarno zamenjivao državno-kapitalističkom. Pod uslovima kapitalističke Jugoslavije, s njenom materijalnom i kulturnom zaostalošću, posebno „arhaičnom socijalnom strukturom“ (76% seljaštva), u krizi 1930, koja se naslanjala na posledice agrarne krize, država je bila jedina organizovana snaga koja je mogla da preuzme monopol spoljne razmene poljoprivrednih pro-

izvoda, organizaciju javnih radova i njihovo finansiranje, mobilizaciju radnih snaga osiromašenog seljaštva i proletarizovanih slojeva koji su na svojim leđima osetili razorne posledice krize. Jačanjem etatizacije privrede, jačala je državna i privredna birokratija koja je preuzimala kontrolu i usmeravanje privrednih i socijalnih funkcija. Tendencija jačanja države i njene intervencije u jugoslovenskom slučaju nije bila samo uslovljena izlaženjem iz krize i modernizacijom proizvodnje već i težnjom ka daljoj centralizaciji i snaženju autoritarne vlasti Milana Stojadinovića.

Novoj državi nije bilo nimalo lako da posle 1918. od različitih privrednih organizama koji su ušli u sastav Kraljevine SHS stvori jedinstveni sistem, ima li se u vidu da je ona bila formirana kao konglomerat različitih celina, politički, ekonomski i kulturno nejednakih i neravnomernog stepena razvitka. Kraljevina je od početka bila prinuđena da reguliše odnose između kapitala i rada. Versajski mirovni ugovor je, po prvi put u istoriji, sadržavao preporuke o „radničkom pitanju”. Osnovan je i Međunarodni biro rada za razmatranje međunarodnih pitanja od interesa za radništvo. Kraljevina SHS je, kao članica Društva naroda, postala obavezna da donese socijalno-ekonomske zakone iz oblasti „radničkog pitanja”.

Čak i u eri liberalizma Kraljevina SHS nije mogla napustiti svaki nadzor nad privredom, pre svega nad industrijom. Vid ove upravne regulative predstavlja osnivanje specijalnih resora za privredu: Ministarstva trgovine i industrije, Ministarstva šuma i rudnika, Ministarstva finansija, Ministarstva poljoprivrede i voda, Ministarstva za obnovu i razvoj, Ministarstva ishrane i obnove, Ministarstva za agrarnu reformu, Ministarstva građevina. Svi ti resori bili su izgrađeni kao administrativno-regulativni organi u sferi privrede. Pri Ministarstvu trgovine i industrije ustanovljen je 1920. Privredni savet, administrativno-birokratska ustanova koja se nije ni osetila u privrednom životu, jer su ekonomske resore vodili političari. Savet je bio sastavljen od predstavnika Ministarstva i svih pokrajina. Vladavina administrativno-birokratskih ustanova i metoda nailazila je, ističe Smiljana Burović, na nezadovoljstvo dela privrednika koji su smatrali da je zemlji daleko potrebniji „ekonomski parlament” od „političkog”. Deo srpskih vladajućih političara strahovao je međutim da se konstituisanjem „privrednog parlamenta” ne poremeti centralizam i ojačaju suparničke buržoazi-

je, slovenačka i hrvatska. Bilo je i takvih koji su u jačanju „privrednog parlamenta“ videli mogućnost stvaranja „sindikalnog parlamentarizma“, koji bi, smatrali su, rasplamsao klasnu borbu kao u SSSR-u. Privrednici su podvrgavali kritici postojeći parlament zbog njegovog sastava (uglavnom intelektualci i zemljoradnici), a bez trgovaca, industrijalaca i zanatlija. U parlamentu nisu razmatrani privredni programi i projekti, pa čak nijedan političar nije pao braneći neki ekonomski program, kojih nije ni bilo ili ih je bilo sasvim malo. Izuzeti iz učešća u neposrednoj vlasti i upravi, privrednici su počeli da se organizuju putem komora, kao oblika „staleškog“ objedinjavanja.

Državna politika je industrijskim protekcionizmom i putem carinske politike, doprinosila razvitku industrije uvozom mašina bez carine. Najbolji režim zaštite dobile su industrije koje su imale povoljnije uslove za razvitak.

Građanske stranke pogotovu nisu bile obuzete ekonomskim planovima i vizijama. HSS je veću pažnju počela pridavati ekonomskim pitanjima od sredine tridesetih godina. Osnivanjem „Seljačkog kola“ i „Gospodarske sloge“ stranka je shvatila značaj privrednih problema u politici, ali se delatnost ovih organizacija pretežno svodila na ekonomsko-kulturnu propagandu; agrarno-tehničko usavršavanje i upućivanje seljaka u modernije organizovanje u sferi proizvodnje i prometa, oživljavanje kulturnog nasleđa, folklor, etnografskih običaja, te na njihovo stavljanje u službu nacionalne politike. Od 1938. i pojave knjige Rudolfa Bičanića *Ekonomska podloga hrvatskog pitanja*, s Mačekovim predgovorom, ciljevima nacionalne politike je podređena i naučna argumentacija. JMO je propagirala očuvanje veleposeda, a SLS tražila izuzimanje crkvenih poseda iz agrarne reforme. Nijedna građanska stranka nije imala definisan program ekonomskog razvitka, prepuštajući da stvari „teku kako teku“ u skladu s dominacijom ideologije liberalizma iz prošlog veka, koja je sa sve jačom intervencijom države u drugim zemljama Evrope smatrana prevaziđenom doktrinom razvoja nacionalne ekonomije. Što se tiče komunista, oni nisu imali nikakav uticaj na društveno-ekonomski život. Odbacivali su „agrarističku ideologiju“ seljačkih partija kao „sitnoburžoaski utopizam“. Smatrali su da je ideal samostalne seoske privrede nemoguć u uslovima vladavine kapitalizma na jednoj strani, i u vremenu socijalne revolucije na drugoj. Komunisti su se zalagali za industriju, što je proisticalo iz marksističke

ekonomske doktrine i kulta industrijalizacije u SSSR-u, a protiv „agrarizacije“ Jugoslavije.

Industrija u Kraljevini SHS, odnosno Kraljevini Jugoslaviji od 1929. godine prošla je kroz više „cikličnih kriza“ koje su bile nejednake po uticaju i posledicama, ali su se sve bez razlike odražavale na privredu u celini. Brži razvoj industrije posle rata bio je uslovljen talasom inflacije i povećanim ulaganjem kapitala u ovu privrednu granu da bi nastupanjem deflacije došlo do smirivanja započetog razvoja. Svetska kriza je, međutim, najrazornije delovala, dovodeći do potpunog zastoja razvoja industrije. Prevazilaženjem njenih posledica nastupilo je oživljavanje privrede u celini koje je trajalo do početka drugog svetskog rata.

Mada je svetska ekonomska kriza sa zakašnjenjem pogodila Jugoslaviju, dovela je do pada agrarnih proizvoda pogoršavajući ionako težak položaj seljaštva. Cene agrarnih proizvoda padale su znatno brže i u većoj meri nego cene industrijskih proizvoda, potrebnih seljačkim gazdinstvima (disparitet cena ili makaze cena). Nastupilo je i doba nezaposlenosti. Veliki broj poljoprivrednih najamnih radnika nije mogao da nađe zaposlenje ni za vreme sezone poljskih radova. U gradovima se povećao broj jeftine radne snage sa sela koja je konkurisala za radna mesta kojih nije bilo. Kupovna moć se naročito smanjila kod onog dela stanovništva koje se nalazilo u radnom odnosu, ali s malim primanjima (sitni činovnici, nameštenici, kućna posluga, i si.). Prema popisu iz 1931. ova kategorija stanovništva u gradovima je iznosila 476.079. Industrija je ograničavala proizvodnju i smanjivala kapacitete. Izveštaji banskih uprava govore o opadanju industrijske proizvodnje, obustavljanju rada, otpuštanju radnika, i'td. Fabrike su se prodavale po niskim cenama; propadale su velike trgovačke radnje; najamnina fabričkih radnika je uveliko opala; nestalan, periodičan rad je postajao forma nezaposlenosti. Kod Središnjeg biroa za posredovanje rada u Beogradu, broj novoprijavljenih radnika za zaposlenje u svim granama delatnosti iznosio je u 1931. godini 158.089; 1932. godine prijavio se 254.121 novi radnik za rad; u toku 1933. broj novoprijavljenih radnika popeo se na 289.659; sledećih godina — 1934. i 1935. — broj prijave se sve više povećavao, a broj ponuda za zaposlenje se smanjivao. Analizirajući ovu pojavu, Nikola Vučo nalazi da su se ponude poslodava-

ca najviše odnosile na nekvalifikovane radnike, a upola manje na kvalifikovane radnike.

Istraživanja Smiljane Đurović otkrivaju da je u Jugoslaviji 1931. bilo 536 stečajeva i 835 prinudnih poravnjanja. Na finansijsku krizu u Jugoslaviji teško se odrazio krah velike bečke banke *Ossterreichische Kredit — Anstalt*, s kojom su bile vezane hrvatske i slovenačke banke, i nalazio povezan deo preduzeća koja su nekada imala sedišta u Austro-Ugarskoj. Seljačka zaduženost je rasla od 1925. i dobila masovne razmere u doba krize. Osnivanje „PRIZADA“ i druge interventne mere nisu mogle da spreče pad cena poljoprivrednih proizvoda. Seljak je propadao i zbog otvaranja pomenutih „makaza cena“: dok je kupovao jedan plug 1920. za 700 dinara ili 360 kg pšenice, dotle je 1934. isti plug nabavljao za 920 dinara ili 868,8 kg pšenice. Zakonom o zaštiti zemljoradnika iz 1932. proglašen je moratorijum na plaćanje dugova; kamata je svedena na 10% i zabranjena je javna prinuda prodaje seljačke pokretne i nepokretne imovine za naplatu dugova. Do 1932 je izbrojano 709.525 seoskih dužnika, a ukupan iznos duga procenjen na 6.982 miliona dinara (45,17% privatnim licima, a 32,18% privatnim novčanim zavodima). Bez posla je za nekoliko godina ostalo 34.000 zanatskih radnika. Na javnim berzama se povećao broj nezaposlenih radnika. Država nije priskočila u pomoć „Prvoj hrvatskoj štedionici“ i drugim „prečanskim“ bankama da se izvuku iz krize, što će nepovoljno uticati na srpsko-hrvatske odnose. Godine 1932. opadaju ulogi na štednju i dolazi do stečaja 11 banaka, 117 industrijskih i zanatskih preduzeća i 514 veletrgovinskih radnji. Kriza je dovela do sloma koncepta liberalističke ekonomije. Pod uticajem stvarnosti dolazi do napuštanja liberalizma i njegovog zamenjivanja merama državne intervencije.

U Jugoslaviji je, kao uostalom i u drugom svetu, ranije ili kasnije, s ovim ili onim specifičnostima, s ekonomskom krizom počeo prelaz na državno-kapitalističku privredu, praćenu nizom interventnih i regulativnih mera u poljoprivredi, spoljnoj razmeni, industriji. Teoretičari i praktičari državnog intervencionizma opravdavali su tendenciju jačanja države u privredi nizom razloga fiskalnog karaktera, socijalnim i nacionalnim potrebama. Apologeti ovog tipa privređivanja navodili su da prihodi države iz oblasti proizvodnje utiču na smanjenje porezskih opterećenja; branili su državna preduzeća kao rentabilnija

od privatnih; ona su navodno manja — za razliku od „anacionalnog“ privatnog kapitala — rukovođena profitom, čime se ublažava eksploatacija radnika i pomaže nacionalnoj odbrambenoj emancipaciji.

Novi program vlade Bogoljuba Jevtića iz februara 1935. nagovestio je privredni program, kao izraz „novog doba“ i novih shvatanja“ u čijem se središtu nalazila Uredba o javnim radovima sa angažovanim sredstvima od jedne milijarde dinara. Po tom programu trebalo je oživeti privredu, pomoći zemljoradnicima, izgraditi puteve, železničke i drumske, povezati Primorje sa ostalim delovima zemlje. Predviđeno je da se suma od jedne milijarde utroši za dve godine. Ideja je potekla od M. Stojadinovića, ministra finansija u vladi B. Jevtića. Program javnih radova predložilo je u vreme krize Društvo naroda. Uredba o javnim radovima tretirala se kao „socijalna uredba“, koja treba da reši pitanje nezaposlenosti i da unapredi privredni razvoj pojedinih krajeva. Ali javni radovi nisu bili nepoznata ideja ni u prethodnom periodu. Jugoslovenski privrednici su smatrali da je to put da se okonča „ekonomska depresija“. Vlada je odlučila da se pristupi izgradnji internacionalnog puta od mađarske granice do Horgoša i preko Subotice i Novog Sada do Beograda, Niša i bugarske granice; posebnu pažnju pobuđivao je i put Beograd—Zagreb—Ljubljana, ali usled nedostatka sredstava mogao se samo delimično izgraditi (Zagreb—Dugo Selo, Zagreb—Samobor, Ljubljana—Kranj, Beograd—Aerodrom Zemun). Država je u periodu 1925—1934, prema Rudolfu Bičaniću, investirala u javne radove 63,3% u Srbiji, 10% u Bosni i Hercegovini, 9% u Hrvatskoj, 6,1% u Crnoj Gori, 4% u Vojvodini, 3,9% u Sloveniji i 3,7% u Dalmaciji. Izneta Bičanićeva rekonstrukcija nekorektna je, između ostalog i zbog toga što je pod Srbijom obuhvatio Kosovo i Metohiju i Makedoniju. Među javnim radovima očekivale su se i melioracije u slivu Morave, izgradnja mostova preko Dunava i Tise, elektrifikacija zemlje. Za vreme M. Stojadinovića podignuto je više novih električnih centrala i dalekovoda. Ali stepen elektrifikacije je daleko zaostajao za potrebama zemlje, raspoloživim energetskim izvorima i elektrifikacijom drugih razvijenih zemalja srednje Evrope. Ogroman broj sela je ostao u mraku, a elektrika smatrana nedostižnim luksuzom.

Oporavak privrede doveo je do usmeravanja težišta državnog interesovanja prema selu, ali nisu zapostavljani ni razvoj

industrije i saobraćaja. Iskustvo života i „ekonomska politika“ pre svetske krize jasno su ukazivali da se država u svome razvitku više ne može oslanjati na „veštačku kupovnu snagu“ koja je ulazila, kako je pisao Mijo Mirković, iz Nemačke, Francuske, Sjedinjenih Država. Zajmovi zaključeni u inostranstvu i reparacije, sa doznakama novca od strane iseljenika, hranile su i omogućavale život i privatnoj gradskoj privredi i državi. Od privrede se očekivalo da svoj narodni dohodak obrazuje iz agrara, ali je za ovaj bio karakterističan mali „parcelni posed“. Seljak, najmnogobrojniji proizvođač, ali i potrošač, bio je do guše zadužen. Nizom mera Stojadinovićeve vlada je nastojala da olakša položaj seljaštva: septembra 1936. ona je Uredbom o likvidaciji zemljoradničkih dugova otpisala 50% glavnice zemljoradničkih dugova; zemljoradnicima je omogućeno dobijanje novih zajmova; cene poljoprivrednih proizvoda su povećane; poljoprivreda se rasterćivala poreskih tereta; unapređivao se izvoz agrarnih proizvoda a olakšavao uvoz proizvoda neophodnih kao industrijska sirovina; primenjivale su se nove veterinarske i agronomske mere u smislu unapređivanja poljoprivrede i povećanja prinosa. Tako je započelo odabiranje oplemenjenih priplodnih grla, selekcija semena, osnivanje Veterinarskog zavoda u Zemunu kao jugoslovenske ustanove. Sve ove mere državne intervencije pokazuju da je država preuzimala na sebe zadatak ozdravljenja ekonomske situacije posle krize koja je potresla svet, ne mimoilazeći ni nerazvijenu balkansku zemlju. Kraljevina u kojoj je stanovništvo sela predstavljalo ogromnu većinu a broj činovnika i nameštenika premašivao broj industrijskih radnika, morala je da se zalaže za ozdravljenje poljoprivrede, da brine o povećanju prinosa i o izvozu poljoprivredne produkcije, ukoliko je želela da obezbedi prihode države — jednom rečju, da ozdravi privredu i stvori koliko-toliko sređenu socijalno-ekonomsku osnovu društvenog života.

Tri podunavske izvozničke agrarne zemlje, Jugoslavija, Rumunija i Mađarska formirale su još 1930. „agrarni blok“, tražeći od glavnih uvoznica poljoprivrednih proizvoda iz jugoistočne Evrope (Austrije, Čehoslovačke, Italije i Nemačke), da olakšaju carinskim preferencijalima položaj ovih država kako bi izdržavale konkurenciju prekookeanskih zemalja. Agrarni blok je takođe od drugih, tzv. poverilačkih zemalja (Francuska, Švajcarska, Holandija, Engleska) očekivao nove kredite radi

gašenja starih dugova. Smiljana Đurović smatra da je Jugoslavija u novoj situaciji u program svoga privrednog razvoja stavila na prvo mesto brigu za agrarni razvoj.

PRIZAD (Privilegovano izvozno društvo) je nastao kao organ državne ekonomske politike, kupujući, prodajući i izvozeći poljoprivredne proizvode (pšenicu, uljarice, kukuruz, šljive, itd.). Država je intervenisala i u izvozu stoke donošenjem Uredbe za kontrolu izvoza stoke u cilju staranja o povoljnim cenama, podsticanja izvoznika i zalaganja za iskorišćavanje preferencijala.

Najznačajniju intervenciju država je sprovodila preko javnih radova. Isticalo se da će se putem otvorenih kredita obezbediti „davanje hleba narodu u pasivnim krajevima“, podstaći izgradnja saobraćajnih objekata i građevinskih objekata. Pruga Koprivnica—Varaždin, povezivala je Zagreb s Podravinom. Pruge Bileća—Nikšić i Ustiprača—Foča završene su 1938. godine. Broj radnika koji su radili na građenju železničkih pruga popeo se 1937. na 39.077 radnika. Do početka 1938. izgrađeno je novih puteva u dužini od 540 km. Istovremeno s gradnjom novih puteva tekla je opravka i rekonstrukcija banovinskih kolovoza. U okviru javnih radova započeta je gradnja modernog međunarodnog puta Beograd—Novi Sad.

U vlasništvu države nalazilo se najveće poljoprivredno dobro u Kraljevini, „Belje“, površine 60.000 hektara, a sa 12-16 miliona dinara prihoda godišnje. Država je takođe bila vlasnik i osam fabrika duvana, dve fabrike šećera, jedne fabrike svile; bila je vlasnik rudnika i preduzeća drvne industrije, pošta, telefona i telegrafa, rečne plovidbe. Jugoslovenske državne železnice su 1939. zapošljavale 86.048 radnika i činovnika.

Saobraćaj je do 1918. gravitirao prema strateškim i privrednim interesima carstva onog u čijem su okviru živeli jugoslovenski narodi: austro-ugarskog, odnosno turskog, tako da su mnogi delovi nove države među sobom bili nepovezani. Vladina politika je išla u pravcu političke, privredne i saobraćajne orijentacije prema novom administrativno-političkom centru, Beogradu. Beograd i Banat su nepovezani, kao i Srbija i Bosna, odnosno Dalmacija i Bosanska krajina (gradnja „Unske pruge“ proticala je u znaku stalnih afera). Od Kruševca do Užica roba je putovala 23 dana. Za opravku vagona i lokomotiva izgrađene su privatne fabrike u Slavonskom Brodu, Smederevu, Subotici, Kruševcu i Smederevskoj Palanci. Državne železnice

su bile najvažnija grana saobraćaja. Od 1918. do 1933. u Jugoslaviji je sagrađeno 1000 km novih železničkih pruga, tako da je njihova ukupna dužina 1931. iznosila 10.434,9 km.

Država je za vreme M. Stojadinovića počela da investira i u oblast metalurgije i ratne industrije. Istovremeno ona se pojavljivala i kao veliki kupac, dajući poslove i obezbeđujući nabavke za vojsku; naručivala je poslove od industrije, organizovala je spoljnu trgovinu u oblasti poljoprivrednih, šumarskih, drvnih i rudarskih i industrijskih proizvoda. „Šipad“ je bio najveće šumsko-industrijsko preduzeće u Jugoslaviji sa oko 7000 radnika; preduzeće je regulisalo cene drveta i drvene industrije; imalo je vlastitu eksploatacionu železnicu i fabriku celuloze u Drvaru. Drvena industrija je inače bila prva industrijska grana u kojoj je zavedena dirigovana privreda.

Sistem državne privrede se dopunjavao sistemom državnog kapitala. Preko državnih banaka i privilegovanih novčanih ustanova (Narodna banka, Državna hipotekarna banka, Poštanska štedionica, Privilegovana agrarna banka) država je sabirala najveći kapital u Jugoslaviji i predstavljala faktički najvećeg finansijera u zemlji preko novčanih ustanova koje su mogle kreditirati do 8 milijardi dinara.

U međuratnom razdoblju država je raspolagala i vojno-tehničkim zavodima, a bilo je i nekoliko manjih fabrika u privatnom vlasništvu. Reč je o Vojno-tehničkom zavodu u Kragujevcu, u čijem su se sastavu nalazili i ostali vojno-tehnički zavodi: Cačak, Obilićevo (Kruševac), Kamnik, Sarajevo i Zagreb. Zavod u Lazarevcu „Vreoci“ izrađivao je barut, eksploziv i štapine. Vojna industrija se razvijala neplanski, uz skromna investiciona ulaganja. U celom međuratnom periodu vojna industrija nije osvojila proizvodnju teškog oružja i motorizacije usled čega je, kao i za neka druga laka oružja, bila upućena na nabavke u Francuskoj, Engleskoj, Nemačkoj, Italiji, Belgiji i Čehoslovačkoj. Posle 1935. dolazi do preorijentacije u nabavci naoružanja iz Nemačke. Građanski krugovi nesrpskih nacija kritikovali su politiku razvoja vojne industrije, zbog njenog smeštaja na tlu Srbije („u sredini zemlje“). Ministarstvo vojske i mornarice je još 1923. predlagalo da se u cilju efikasnije odbrane slovenačka preduzeća za proizvodnju municije presele u „centar države“ (iz Kamnika u Užice, a valjaonice iz Jesenica i Store u Prijedor).

Razvoj industrije 1935—1937. pokazivao je napredak, ako se izuzmu mlinska industrija i industrija piva. Najviše novih preduzeća bilo je iz oblasti tekstilne industrije (prerada pamuka, vune, kudjelje, jute, veštačke svile). Najmodernije i najveće preduzeće je podignuto u Vučju, kod Leskovca (predionica i tkačnica vune). Fabrika aluminijuma u Lozovcu kod Šibenika prerađivala je domaći boksit. Proširene su tekstilne fabrike u Sloveniji kao i neka druga preduzeća: izgrađena je „gruba pruga” u Zenici, rafinerija bakra u Boru i rafinerija olova u Trepči. U Šapcu je izgrađena nova fabrika za preradu plavog kamena i superfosfata „Zorka”, zatim nova fabrika cementa u Skoplju, rafinerija u Pančevu, fabrike seruma u Zemunu i Zagrebu, itd. Najviše novih fabrika po banovinama je podignuto u dunavskoj banovini 35, u savskoj 16, na teritoriji uprave grada Beograda 16, u dravskoj banovini 11, u vardarskoj 8, u primorskoj 5, u moravskoj 4, u drinskoj 3 i po jedno preduzeće u zetskoj i vrbaskoj banovini.

Prema Smiljani Đurović, principi Stojadinovićevog plana o podizanju industrije polazili su od prerade sirovina u zemlji, izgradnje preduzeća koja neće zavisiti od inostranog uvoza sirovina i usmeravanja industrije na razvoj ratne industrije. Prilikom izgradnje „grube pruge” u Zenici Stojadinović je u ovom metalurškom centru video osnovu i stub teške industrije u Jugoslaviji. Proširenjem „Zenice” stvoreni su osnovi nacionalne industrije čelika („železne industrije”). Do proširenja je došlo i u fabrici elektrolize bakra u Boru, gde je eksploataciju u celom i međuratnom periodu ostvarivao francuski kapital, koji je inače učestvovao u finansiranju deset preduzeća iz područja rudarstva i topioničarstva. Godine 1940. „Bor” je prešao u nemačke I ruke. Topionica olova u Zvečanu je započela s radom krajem I 1939. godine. Podizanjem fabrike u Lozovcu, kod Šibenika, I podstaknuta je proizvodnja avionske industrije (fabrika „Ika! rus” i „Zmaj” u Zemunu). Za gradnju niza preduzeća u ? Stojadinovićevo vreme i te kako je bio zainteresovan strani I kapital, naročito nemački, kojemu je vlada davala značajne I povlastice.

f Stojadinović je razvio tendenciju približavanja Nemačkoj I koju je podstakao kralj Aleksandar posle Hitlerove pobe-
 1 januara 1933. godine; tu tendenciju su podržavali i Britanci, što
 ' je uticalo da istu politiku nastavi i knez Pavie nakon ubistva
 , jugoslovenskog kralja u Marseju. Ova politika se u spoljnotrgo-
 i

vinskoj razmeni nije morala nategnuto obrazlagati, jer je odgovarala orijentaciji privrede Kraljevine prema najbližim tržištima; pri tome je reč bila i o komplementarnim privredama koje su se nadopunjavale, tim pre što su Hitleru bile neophodne sirovine i poljoprivredni proizvodi u vreme intenzivnog prelaska Trećeg Rajha na program naoružanja i prevođenja nemačke privrede na ratni kolosek. Nemačka je mogla postati glavni potrošač jugoslovenskih poljoprivrednih proizvoda, isto kao što je Kraljevina s druge strane bila gladna nemačkih industrijskih proizvoda. Vladajući faktori su bili svesni da je Nemačka velika sila s odgovarajućim uticajem u Podunavlju, na isti način kao što je bila i značajan ekonomski činilac u Evropi. Uključivanje Nemačke u jugoslovenski privredni prostor olakšano je time što se dotadašnji partner Jugoslavije Italija (stoka, drvo, itd.), nalazila u ratu protiv Etiopije i trpela ekonomske sankcije Lige naroda. Ekspanzija Nemačke na Balkan i prostor srednjeg Podunavlja (geopolitički pojam „Jugoistok“) značilo je oživotvorenje stare teorije Austro-Ugarske o podunavskom privrednom prostoru, prema kojoj je u savremenoj verziji Nemačka bila „industrijska radionica“ Evrope i sveta, a balkanske i podunavske zemlje njen agrarni i sirovinski privesak.

Nemačkoj je u razmeni s Kraljevinom Jugoslavijom odgovarao i klirinški sistem razmene. Jugoslavija je isporukama poljoprivredne proizvodnje, stoke, olova, bakra i cinka plaćala liferacije nemačke industrijske robe. Treći Rajh je među prvima uveo i trgovinu oružjem. Iz Jugoslavije su se očekivale isporuke i drugih sirovina: gvožđa, pirita, hromne rude, antimona, manganove rude, liskunovog škrljca, azbesta i grafita. Jugoslavija je do 1935. nabavljala oružje kod zapadnih demokratija, ali od tada počinje preorijentacija prema Nemačkoj. Nemačka je čak vršila pritisak da se u nabavci naoružanja Kraljevina osloni na Nemačku, posebno prilikom nabavke artiljerije i vazduhoplovstva. Jugoslavija je izvozila i strateške materijale, iako Nemačka nije uredno isporučivala naoružanje (zakašnjavanje s isporukama podmornica i aviona; izostanak isporuka rezervnih delova; posle 1939. liferacije su tekle iz fabrika „Škoda“). Jugoslavija je bila prinuđena da nabavlja naoružanje zbog proklamovane „oružane neutralnosti“, tim pre što nije imala svoju industriju aviona i teške artiljerije, razvijenu tehnologiju, a pogotovu finansijska sredstva. Nemačka je pritiskala Jugoslaviju da ne prodaje robu njenim protivnicima. Velika Britanija

je na drugoj strani nastojala da jeftinim otkupom robe na kontinentu oslabi nemačke izvore ratne privrede i snabdevanje stanovništva, ali u tome nije postigla očekivani uspeh. Istovremeno s klirinškom razmenom, Nemci su bili spremni da vlastitim investicijama pomognu u eksploataciji aluminijuma i razvijanju energetskih postrojenja. Tajnim protokolom od 31. jula 1940. predviđeno je jačanje trgovine između Kraljevine Jugoslavije i Nemačke. Novim tajnim protokolom iz oktobra 1940. Nemačka je obezbedila monopol na izvoz jugoslovenskih proizvoda: kukuruza, pasulja, konja za vuču, krupnih goveda, junadi, svinja, masti, živine, ulja, drveta, štavljene kože, kudelje i rudače (cinka, aluminijuma, antimona itd.).

U svojoj ekonomskoj politici prodiranja i ostvarivanja privrednog prostora, Nemačka je potiskivala francuski uticaj a kasnije onemogućavala britanske pokušaje da zameni Francusku, sukobljavajući se od 1933. i s interesima Italije koja je takođe imala trajne ambicije u predelu Balkana i Podunavlja. Nemačka je smatrala da Jugoslavija pripada „evropskom velikom privrednom području“, kao „agrarno-sirovinski snabdevač“. Nemačka politika prema Jugoslaviji bila je usmerena u pravcu da Jugoslavija ostane van rata i da se privredno veže za Nemačku radi dopune nemačke ratne ekonomike. Nemački predstavnici najvišeg ranga, koji su posećivali Jugoslaviju, forsirali su privrednu razmenu (Herman Gering, Hjalmar Šaht, Funk, Konstantin fon Nojrat). Nemačka je sticala povlašćen položaj u jugoslovensko-nemačkim privrednim odnosima kao neuporedivo jači privredni partner, što se vidljivo odražavalo na robnu strukturu jugoslovenskog izvoza u Nemačku. Jugoslavija je zavisila od državnih nabavki naoružanja, a Nemačka je praktično kontrolisala jugoslovenski izvoz iz drugih država. Proširenje „Zenice“ za vlade Stojadinovića uveliko je zavisilo od učešća „Krupa“.

Privredna razmena se ostvarivala preko mešovitih državnih (vladinih) odbora koji su do aprila 1941. održali 12 sastanaka. Nemačku privrednu politiku prema „Jugoistoku“ su nosili: Srednjoevropski privredni savet, Odbor za Jugoistok *IG Farbenindustrie*, Društvo za Jugoistočnu Evropu u Beču, Odbor za Jugoistok Savezne industrijske grupacije.

U borbama nacionalnih buržoazija, a srpske i hrvatske naročito, obostrano su iznošene proizvoljnosti o „pljački Hrvatske“ od strane Srbije, ili pak da je Hrvatska teret države a

Hrvati u celini nepouzdati, mada naučni govor isključuje potrebu sličnih kategorija. Niti je Hrvatska bila „srpska kolonija“, — kao što je smatrao V. Maček, 1938, držeći da se s hrvatskim krajevima postupalo kao s pašalucima u doba raspadanja turskog carstva, i da su Hrvatska i ostali „prečanski krajevi“ dovedeni u „neprisposobivo gori položaj nego što su imali pod bivšom austro-ugarskom monarhijom“, gotovo do „ruba gospodarske propasti“ — niti su svi Hrvati bili ekstremisti i neraspoloženi prema Jugoslaviji, čak i pod uslovom da se reši nacionalno pitanje. Ovaj neodmereni politički govor s obe strane samo je do usijanja dovodio ionako rovite međusobne odnose. Istraživanja ekonomista i drugih naučnika pokazuju da je Hrvatska postigla, čak i u takvoj Kraljevini, razvoj daleko brži od onog u Austro-Ugarskoj. Radikalne stavove ponavljao je i Rudolf Bičanić u navedenoj knjizi, nastojeći da da ekonomsku argumentaciju hrvatskog nacionalnog pitanja, ali produbljujući protivurečnosti i razvijajući još veće netrpeljivosti. Po njemu „zastava srpskog imperijalizma“ je bila jugoslovenska. Mada su ove optužbe o „pljački“ bile ispolitizirane, one su ostavljale trag i remetile odnose, usađujući se u svest dela ljudi kao apsolutna istina. Bičanić je, kao rezultat jačanja države, izvodio zaključak da za Hrvate (hrvatsku buržoaziju u stvari) nije opasan „balkansko-levantijski sistem patrijarhalne stare Srbije“, s neurednom administracijom i čaršijskim shvaćanjima, već „moderni aparat državne ekonomije“ koji služi kao sredstvo eksploatacije. Dok je prvi smatrao pasivnim, parazitskim, drugi je bio aktivan, eksploatatorski, imperijalistički; smatrao je, takođe, da je ekonomska kriza dovela do zahvata države u privredni život, što nije mimoišlo Jugoslaviju kao siromašnu i agrarnu zemlju, uz tendenciju da se središte te ekonomske snage prenese u Beograd. Bičanić je svesno previđao da je hrvatska industrija bila daleko razvijenija od srpske 1918. godine, da je koristila sirovine ostalih delova Jugoslavije i tržište za plasman svojih proizvoda; da je u novu državu ušla neoštećena, štaviše njena je industrija u ratu čak bila i ojačana; Hrvatska je imala veće koristi i 1925—1930. kada je finansijski kapital prevladao na račun industrije i poljoprivrede. Ako je „srbijanski ekonomski imperijalizam“ bio u ekspanziji i u mogućnosti da živi na račun države, od čega nisu imale koristi Hrvatska i Slovenija, nije jasno zbog čega su onda neki vladajući krugovi oko kneza Pavia išli na sporazum s hrvatskom buržoazi-

jom od 1935. godine koji je značio drukčiju unutrašnju organizaciju države s posledicama i na ekonomski raspored moći u Kraljevini.

Bez obzira na tendencije razvoja državnog kapitala posle svetske ekonomske krize, srpska buržoazija nije uspela da izgradi eksploatacioni sistem koji bi mogao efikasno delovati na celom prostoru države i osiguravati prihode isključivo srpskom građanstvu. Srpska buržoazija je sa zakašnjenjem nastojala da prestigne — koristeći prednosti političke dominacije — svoju hrvatsku suparnicu. Stojadinović je nesumnjivo izražavao ovu politiku, ali je ona počinjala u isto ono vreme kada je u cilju liberalizacije diktature i nalaženja rešenja sukoba srpsko-hrvatske buržoazije Stojadinović oboren. Posle obaranja Stojadinovića kompromis je bio neizbežan i do njega je i došlo avgusta 1939. godine.

Nesumnjivo je da je dirigovana privreda od vremena ekonomske krize putem javnih kredita sve više jačala ulogu države. Stojadinović je ovoj ekonomskoj politici udahnuo novu snagu od 1935, približavajući je konceptu nacionalne ekonomije, po stranom nacističkom uzoru, ali imajući u vidu i jugoslovenske specifične potrebe. Komponente ove politike su se oslanjale na plan i uočavanje značaja hernije u razvitku novih tehnologija. Kratkotrajni Stojadinovićev eksperiment, s osloncem na raniju praksu javnih radova i državne intervencije u oblasti privrede, kao da je davao ekonomski sadržaj integralnom jugoslovenstvu, koje se do tada velikim delom izražavalo u političko-propagandnoj frazeologiji ili u nastojanjima pojedinih „učenjaka" i umetnika da mu daju neki trajni i večiti metafizički izraz duhovnog jedinstva. Takav razvoj prekinuo je pad Milana Stojadinovića i početak drugog svetskog rata.